УДК 745

О.Л. Улемнова

Л.Г. ФӘТТАХОВНЫҢ КИТАП ГРАФИКАСЫ

Рәссамның тууына 100 ел тулу уңаеннан

Статья посвящена малоизученной стороне творчества одного из ведущих живописцев Татарстана второй половины XX века. В книжной графике Л.А. Фаттахова автор выделяет основные направления, связанные с национальной темой, которая раскрывалась им как в иллюстрациях к большим романам татарских писателей, так и к татарским и восточным народным сказкам. Рассматривается широкое разнообразие технических и выразительных средств, которыми пользовался художник, видоизменения индивидуальной художественной манеры. Творчество художника рассматривается в контексте развития советской книжной графики двух послевоенных десятилетий.

Ключевые слова: книжная графика, иллюстрация, военная тема, национальная литература.

Лотфуллла Габделмән улы Фәттахов (27.09.1918, Түбән Новгород губ., Сергач өязе – 17.06.1981, Казан) – күренекле татар рәссамы, тарихи һәм тематик картиналар иҗат итү остасы, ТАССР һәм РСФСРның атказанган сәнгать эшлеклесе (1957), РСФСРның халык рәссамы (1980). Л.Г. Фәттахов үзенең «Сабантуй» (1957), «Яңа буралар» («Свежие срубы», 1959) һ.б. әсәрләрендә милли геройларның характерын беркемдә кабатланмаганча ачуга ирешә. 1940–1950 елларда аның иҗатында төп урынны графика били, һәм график хезмәтләре белән тамашачылар игътибарын яулый, рәсми дәрәҗәдә хөрмәт казана (1958 елда Татарстанның Г. Тукай исемендәге Дәүләт премиясенә лаек була). Шуның белән бергә, Л.Г. Фәттаховның бу юнәлештәге эшчәнлеге, нигездә, сәнгать белгечләре игътибарыннан читтә кала. Совет чорындагы рәсем сәнгате өлкәсенең күренекле белгечләре Н.В. Черкасова [Черкасова, с. 41–47], А.Б. Файнберг [Файнберг, с. 42–47], С.М. Червонная [Червонная, с. 199–200], Э.Я. Зарипов [Зарипов, с. 170–172] үз хезмәтләрендә Л.Г. Фәттаховның график иҗатына бик аз тукталалар, фәкать Л.Я. Ельковичның рәссамга багышланган монографиясендә генә аның китап графикасына киңәйтелгән характеристика бирелә [Елькович, с. 41–52].

Л.Г. Фәттахов 1935–1939 елларда Казан сәнгать училищесында белем ала, әмма, үз чорының башка рәссамнары кебек, берничә еллар республиканың рәсем сәнгате тормышыннан читтә яши. Армиядә хезмәт итү, сугыш хәрәкәтләрендә катнашу, әсирлек еллары аның өчен кырыс сынаулар чоры һәм бай тормыш тәҗрибәсе туплау дәвере була. 1946 елда, демобилизацияләнеп, Казанга кайткач, Л. Фәттахов Сәнгать фондында эшли

башлый. 1948 елда Татарстан китап нәшриятының сәнгать редакциясе җитәкчесе Б.М. Әлминов, талантлы яшь рәссамнардан яңа коллектив туплау нияте белән, бу эшкә Л. Фәттаховны да җәлеп итә.

Фронтовник-рәссамнарга сугыш тәҗрибәләрен яңабаштан кичереп, үз тәэсирләрен укучыга-тамашачыга җиткерү өчен менә дигән мөмкинлек туа. Аның нигезен 1940 елларның икенче яртысыннан актив басыла башлаган хәрби әдәбият тәшкил итә. Башта алар басмаларның формасын һәм форматын (зур булмаган китапчыклар яки брошюралар) билгеләүче кечкенә хикәяләр һәм повестьлардан гыйбарәт була, әмма, һәркайсы диярлек, текстның башында яки ахырында, яисә һәр биттә сериялəп урнаштырылган рәсемнәр белән бизәп бастырыла.

Л.Г. Фәттаховның китап графикасы ул чорда сәнгати ачышлары белән әллә ни аерылып тормый, ул еллар аның өйрәнү, сугыш вакытында аерылып торган шушы һөнәргә әйләнеп кайту, профессиональ күнекмәләр, алымнар һәм методлар үзләштерү чоры була. А. Әхмәтнең «Солдат балалары» (1948), Ф. Кәримнең «Разведчик язмалары» (1949), Г. Әпсәләмовның «Ак төннәр» (1949) һәм башка китапларга ясалган реалистик рухтагы иллюстрацияләре каләм һәм тушь белән штрих техникасында башкарылган, рәссам аларны язучы текстына җитди якын килеп, эчтәлеккә тәңгәллек белән, үзе кичергән хәрби тормыш чынбарлыгын дөрес чагылдырып сурәтли. Л.Г. Фәттаховның ул еллардагы график иҗатын бәяләп, Л.Я. Елькович, рәссамның иллюстрацияләре китапның эчтәлеген баетмый, чөнки иллюстрацияләрнең роле сюжет сызыгын кабатлауга, повестьның маҗаралы эчтәлеген чагылдыруга гына кайтып кала, дип яза [Елькович, с. 41–42]. Әмма бу хәл сугыштан соңгы вакыт өчен әдәби әсәрләрне рәсемнәр белән бастыруның закончалыклы һәм зарури этабы булган күрәсең. Китап бизәлешенә болай якын килү авторның шәхси теләге чагылышы да, әдәби әсәрне кабул итү һәм аның хакында фикер йөртү дәрәҗәсе дә, укучылар даирәсенең ихтыяҗы да булырга мөмкин. 1950 еллар уртасына, Россиядәге кебек үк, Татарстанда да әдәби вазгыять алышына – китап графикасына үзгәрешләр кертүне таләп итә торган зур романнар барлыкка килә. Ул еллардагы китап продукциясе каты тышлыклы калын-калын китаплардан гыйбарәт була. Китап бизәлешенең классик методлары торгызыла, иллюстрацияләр, Сталин дәверендәге тыныч тормышка хас, «зур стильдәге» социалистик реализмның гомум тенденцияләрен чагылдырган китап текстларын баету белән турыдан-туры бәйләнмәгән, үз мөстәкыйль картина буларак кабул ителә башлый.

Китап рәссамнары даирәсе үзгәреп, рәссам-бизәүчеләр, рәссам-иллюстраторлар барлыкка килә. Беренчеләре – китапның тышлыгын, титул битләрен, шмуцтитулларны эшләү белән шөгыльләнә, китап исеме һәм мәкалә башлары өчен шрифтлар

уйлап таба, вак декоратив элементларны, китапны бүлекләргә аеруны башкарса, икенчеләре – нигездә китап текстына кушымта рәвешендәге иллюстрацияләр ясый. Л.Г. Фәттахов исә, табигый ки, рәсем сәнгате белгече буларак, иллюстраторлар сафында санала. Аның шул заман татар классикларыннан К. Нәҗминең «Язгы җилләр» (1952), Г. Бәшировның «Намус» (1954), Г. Гобәйнең «Маякчы кызы» (1956) романнары өчен кара акварель техникасы белән иҗат иткән иллюстрацияләр сериясе әсәрнең эчтәлеген әдәби текстка параллель рәвештә үзенчәлекле итеп гәүдәләндерү үрнәге санала. Алар шул чор иллюстраторларының күпчелеге өчен хас манерада эшләнсәләр дә, рәссамның гадәттән тыш төгәллеге, милли гореф-гадәтләрне, татар халкының көндәлек тормыш рәвешен белүе Л.Г. Фәттаховка әсәрләрен зур ышаныч белән башкарырга ярдәм итәләр. Аның рәсемнәре – зур осталык үрнәге, аларга язучы тудырган образларның психологиясен тирәнтен аңлап гәүдәләндерү хас. Н.В. Черкасова билгеләп үткәнчә, тушь ярдәмендә җиңелчә күләгәле кучешләр белән эшли белүе рәссамның иҗатына карата «эчкерсезлек һәм ышандыру» хисләре өсти [Черкасова, с. 42].

Фәттаховның китап графикасындагы «сәнгать»ле сызыкларның кульминациясе аның 1950 елларда татар халык экиятләре өчен иҗат иткән иллюстрацияләренең өч сериясендә – 1952 елда «Гөлчәчәк» экиятләр җыентыгында (1953 елда Таткнигоиздатта басылып чыга), СССР Фәннәр академиясе Тел, әдәбият һәм тарих институтының Казан филиалы тарафыннан 1956 елда әзерләнгән «Татар халык экиятләре»нең II томында, 1958 елда «Татар халык экиятләре»нең I томында (ул 1956 елда иллюстрацияләрсез генә нәшер ителгән була) чагылыш таба. (Соңыннан бу иллюстрацияләр төрле җыентыкларга кертелеп һәм аерым папкалар рәвешендә берничә мәртәбә басылып чыга.) Татар экиятләренең академик басмаларына Л.Г. Фәттахов белән Х.Г. Якупов бергәләп эшләгән иллюстрацияләр өчен, бу ике рәссамга 1958 елда Татарстанның Г.Тукай исемендәге Дәүләт премиясе бирелә. Л.Г. Фәттахов маҗаралы экият дөньясына күмелә. Әлбәттә, ул шаян яки сатирик рухтагы рәсемнәрен дә чынбарлык белән, үз халкына хас характерлы сыйфатлар белән тыгыз бәйләнештә сурәтли. Рәссам халык иҗатында урын алган юморны, экият персонажларының характерларын һәм рухи кичерешләрен дөрес аңлап эшли. Һәм тагын да яңарак тасвирлау чаралары эзләвен дәвам итә. Әкиятләргә катгый бер төстәге акварель белән ясаган иллюстрацияләрен Л.Г. Фәттахов күп төсле палитрага алыштыра. Аның композицияләре төрледәнтөрле һәм үзенчәлекле, ракурслары көтелмәгән, линияләре төгәл һәм мәгънәви, төсләр байлыгы да я контрастка көйләнгән, яисә төсләрнең гармоник чиратлашуы кебек нюанслардан гыйбарәт. Л.Г. Фәттахов һәр героен аңа гына хас характеры белән

гәүдәләндерә белә, шул ук вакытта ул аның хисләре һәм эмоцияләре байлыгын да сурәтләүгә ирешә.

Ул эшләгән еллардагы полиграфик мөмкинлекләр чикле булганлыктан, автор образларын һәрвакыт үзе күзаллаганча тасвирлый алмаган, ул аның Татарстан Республикасы Сынлы сәнгать музеенда сакланган иллюстрацияләренең оригиналларыннан да ачык сизелә. Л.Г. Фәттахов халык әкиятләре һәм Көнчыгыш риваятьләре темасы өстендә 1940 еллар ахырына кадәр эшли. Бу өлкәдә аның А. Нәвоиның «Фәрхәд белән Ширин» поэмасына эшләгән иллюстрациясе аеруча уңышлы килеп чыга, ул бизәлеше ягыннан сугыш чоры һәм сугыштан соң тыйнак кына рәсемнәр белән нәшер ителгән басмалардан тыныч тормыш «муллыгы»н чагылдыруы белән аерылып тора. Күн тышлыкка, әйтерсең, борынгы манускриптлардан күчереп бастырылган орнаментлар, гарәпләрнең бормалы язуын хәтерләткән шрифтлар, китапның һәр бүлегендә сюжетка бәйле 40 кушымта, күпсанлы орнаменталь бизәкле концовкалар һ.б. – барысы да борынгы Көнчыгыш атмосферасы тудыра. Рәсемнәрнең төгәл график эшләнеше, тәэсирле фигуралар, геройларның эмоциясе ачык чагылуы да укучыны битараф калдырмый.

Л.Г. Фәттаховның «Мең дә бер кичә» әкиятләренә ясаган рәсемнәре дә басмаларда кат-кат (1948, 1950, 1951) нәшер ителә. Әлеге иллюстрацияләрдә графиканы күптөслелек (полихромия) алыштыра, бизәкләрнең композицион төзелеше декоратив келәмнәрнекенә охшатыла, персонажларның характеры гротеск рәвешендә сурәтләнә, аларны декорацияләр фонында гәүдәләндерү әсәргә театраль характер өсти.

Л.Г. Фәттаховның шартлы графика теленә, әдәби әсәрне үзе укып һәм үзе аңлаганча сурәтләүгә омтылышы аның иҗатының башлангыч чорында ук, ягъни сәнгатьтә 1950 еллар ахырына таба совет җәмгыяте тормышындагы зур үзгәрешләр белән бәйле яңа дәвер башланганда ук уянган була. 1950 еллар ахыры – 1960 еллар башындагы «җепшеклек» процессы рәссамнарга үз фикерләре буенча иҗат итү өчен чагыштырмача ирек бирә, аларның сәнгати юнәлешләрен индивидуальләштерергә, яңа формалар һәм тасвирый чаралар эзләргә мөмкинлек тудыра, әлегә кадәр яшерелеп килгән мәгънәви эчтәлеккә, графикада лирик-эмоциональ юнәлеш формалаштыруга юл ача. Китап рәссамнары нәшер ителә торган басмалар киңлегендә үз мөстәкыйльлекләрен аңлап, сюжетка ияреп түгел, аны тулыландырып һәм киңәйтеп иҗат итәләр, үз интерпретацияләрен өстәп, параллель сюжет барлыкка китерәләр.

Бу тенденцияләр Л.Г. Фәттахов иҗатында да ачык чагыла, ул аның инде аерым әсәрләргә эшләп өлгергән иллюстрацияләреннән үк (мәсәлән, 1958 елда Г.Әпсәләмов җыентыгында) күренә. Л.Я. Елькович бу хакта бик дөрес итеп, рәссам язылган әсәрнең күчермәсен генә гәүдәлән-

дерми, аны график сәнгатьнең образлы чаралары ярдәмендә тулыландыра, ди [Елькович, с. 52].

Л.Г. Фәттаховның китап бизәлешенә яңача якын килүе Н. Дәүлинең «Яшәү белән үлем арасында» (1959) әсәре буенча иҗат иткән иллюстрацияләрендә ачык күренә. Анда рәссам, графика өчен хас булган шартлы алымнарны кулланып, кара һәм ак төсләр белән хисләрне кузгатырлык һәм фаҗигале вакыйгаларны күз алдына китерерлек экспрессив образлар тудыра. Китаптагы образларның кичерешләрен сурәтләүдә рәссамга фашистлар әсирлегенең бөтен авырлыгын үз башыннан уздыруы, анда күргәннәре ярдәм итә.

Шулай итеп, Л.Г. Фәттаховның 1940–1950 еллар китап графикасы рәссам иҗатының мөһим чорын тәшкил итә. Ул елларда Л.Г. Фәттахов, рус совет китабы сәнгате үсешенең гомуми закончалыкларын чагылдыру белән бергә, шул заман татар җәмгыятенең яшәү рәвешен реалистик методлар белән гәүдәләндерүне дә яхшы үзләштерә һәм аны тормышка ашыруда үзеннән лаеклы өлеш кертә. Моңа ул татар халкының тарихи үткәнен тирәнтен өйрәнү, узган гасырларда ук инде Урта Азиянең китап бизәү үрнәкләренә (ул революциягә кадәрге татар китапларына да кагыла), халык иҗаты традицияләренә мөрәҗәгать итү аша ирешә.

Әдәбият

Елькович Л.Я. Лотфулла Фаттахов. М.: Советский художник, 1960. 73 с.

Зарипов Э.Я. Художники книги // Здравствуй, книга! / сост. и общ. ред. М.С. Глухова. Казань: Татар. кн. изд-во, 1989. С. 161–179.

Файнберг А.Б. Народный художник // Лотфулла Фаттахов. Живопись. Графика. [Альбом] / сост. и ред. К. Миннибаев. Казань: Татар. кн. изд-во, 1990. С. 34–78.

Червонная С.М. Искусство Советской Татарии. Живопись. Скульптура. Графика. М.: Изобразительное искусство, 1978. 296 с.

Черкасова Н.В. [Вступительная статья] // Изобразительное искусство Советского Татарстана / под ред. С. Ишмуратовой. Казань: Таткнигоиздат, 1957. С. 3–46.

Улемнова Ольга Львовна,
сәнгать фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының тасвирый һәм декоратив-гамәли сәнгать бүлеге әйдәп баручы хезмәткәре